

PROBLEMATIKA STANJA IN VAROVANJA LJUDSKEGA STAVBARSTVA V DRŽAVI SLOVENIJI

ZVEZDANA KOŽELJ

Izvleček:

V prispevku bom nanizala vzroke za kritično stanje ljudskega stavbarstva, ki so čisto subjektivne in objektivne narave tako posameznika samega, kakor družbe v celoti; po drugi strani pa so tudi posledica razvoja stroke, teorije in načel varovanja.

Predstavila bom dosedanje in načrtovane ukrepe varstvene stroke za izboljšanje zaskrbljujočega stanja ljudskega stavbarstva. Na koncu bom predlagala razširitev obravnavane problematike (stanja in varstva) na celoten prostor Alpe - Jadran v okviru projekta Podkomisije za zgodovinska središča.

Podeželsko, ljudsko stavbarstvo z naselji vred v uradnem varstvu do 2. svetovne vojne sploh ni bilo priznano. Še najzgovorneje priča o njegovem stanju prizadeto, a stvarno poročilo Spomeniškega urada: "Spomeniškega varstva za narodopisje ni. Narodopisni teren je naša vas in naša delavska naselbina, kulturna tvornost našega kmeta in delavca; naša folklorja ni zaščiten z nobeno uredbo in v nobenem oziru. Kmečke stavbe niso predmet načrtnega narodopisnega študija, kmečka umetnost - narodne noše, slike na steklo itd. pa so navaden predmet meščanskega prekupčevanja. Etnografski muzej v Ljubljani sestoji iz dveh pisarniških sob, ene delovne sobe in ene razstavne sobe. Usoda slovenskega naroda v preteklosti se zvesto odraža v usodi njegovega najpomembnejšega muzeja." (1)

Tako so pisali pred petdesetimi leti. Žal pa se je do sedaj spremenilo na boljše manj kot smo si želeli; pogledjmo, kako in zakaj?

V času že uveljavljenih "klasičnih" zvrsti varstva, je bilo varstvo etnoloških spomenikov (kakor nazivamo eminentne primerke ljudskega stavbarstva) izključno zadeva krajevnih ali deželnih zaščitnikov domačijskih značilnosti, prostovoljnih organizacij in društev.(2) V času po 1. svetovni vojni se je uveljavilo zanimanje le za premično etnološko dediščino kot predmet muzejstva, ljudsko stavbarstvo pa je bilo le raziskovalna snov. Kategorijo nepremičnih etnoloških spomenikov so obravnavali še vedno kot nedeljivo sestavino človekovega življenjskega okolja. (3)

Zakon o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti iz leta 1945 je prvič enakovredno obravnaval premične in nepremične etnološke spomenike med ostalimi spomeniškiimi zvrstmi. Na podlagi tega zakona je bil ustanovljen Zavod za

varstvo in znanstveno preučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti. V organizacijskem pogledu je pomenila ustanovitev posebnega "referata za etnografske spomenike", ki ga je vodil tedanji ravnatelj Etnografskega muzeja dr. Boris Orel, velik napredek v varovanju nepremične etnološke dediščine.

Kasnejša zakonodaja je postavila varstvo kulturnih spomenikov z upravnega in znanstvenega področja dejavnosti spomeniškega varstva v pristojnost celotne družbe in družbenega načrtovanja, pri čemer je Zavod samo strokovni iniciativni in usmerjevalni organ. Novi Zakon o naravni in kulturni dediščini (4) je še izdatneje začrtal pristojnost varovanja naravne in kulturne dediščine na raven celotne družbene skupnosti. Neposredno varovanje nepremične dediščine je postala skrb regionalnih zavodov, varstvo premične dediščine pa muzejev in galerij.

Takoj po 2. svetovni vojni je bila vzporedno z novim idejnim predlogom prostorske rešitve etnografskega muzeja (ki se še do danes ni uresničila!) načrtovana tudi gradnja muzeja na prostem v okolici Ljubljane.(5) Do uresničitve tega predloga zaradi več razlogov ni prišlo, pa tudi "muzejsko - pedagoški pristop predstavitev arhitekturnih spomenikov na neko izbrano zemljišče" je bil v nasprotju s splošno veljavnim in zakonsko opredeljenim načelom varovanja spomenikov "in situ", na mestu samem.(6)

Boris Orel se je (kot smo že omenili) v dvojni vlogi, kot muzealec in konzervator, ob srečevanju s težko rešljivimi problemi varstva ljudskega stavbarstva zavzemal kot še nihče doslej na Slovenskem, za izgradnjo muzeja na prostem.(7) Ob snovanju te ideje je ugotavljal, da bi se z muzejem na prostem, ki bi združeval muzejsko in varstveno funkcijo, v veliki meri razbremenilo področje varstva ljudskega stavbarstva. Varstveno dejavnost pa naj bi v dobršni meri nadomestilo v srednji Evropi že preizkušeno domačijsko varstvo.(8)

Na posvetu muzealcev etnologov sredi petdesetih let je bila zopet izrečena zahteva po nujnosti "prenosa objektov ljudskega stavbarstva na novo lokacijo, še posebno, če jih ni mogoče ohranjati na kraju samem in če so že tako ali tako izgubili svoje prvotno okolje".(9) Ti dve zahtevi predstavljata temelje teorije in filozofije varstvene dejavnosti!

Kljub deklaraciji ICOM-a o muzejih na prostem iz leta 1957 (10), ki je dejansko potrdila in upravičila vsa dotedanja prizadevanja v težnji po postavitvi centralnega muzeja na prostem, je razvoj muzejskega stavbarstva še nadalje potekal v senci varstvene dejavnosti. Usmerjen je bil h gradnji regionalnih muzejev na prostem, katerih obstoj je v strokovnih krogih zagovarjal predvsem Franjo Baš.

V šestdesetih in na začetku sedemdesetih let je prišlo do desetih zametkov lokalnih muzejev na prostem ob muzejih ali kulturnih spomenikih. Vanje je bilo prenešenih okoli trideset objektov. V zadnjem desetletju se uspešno razvijata le dva, in to v Rogatcu ob robu urbanističnega spomenika in v Sečovljah, v krajinskem parku.

Približno pred desetimi leti so se zavodi za varstvo naravne in kulturne dediščine kadrovske okrepili z etnologi konzervatorji, ki so postali poglobljeni pobudniki za

postavitve muzejev na prostem. To zamisel je še dodatno vzpodbudilo posvetovanje Slovenskega etnološkega društva o tej problematiki leta 1981 in samo zaskrbljujoče stanje ljudskega stavbarstva. Ljudsko stavbarstvo daje najpomembnejši pečat podobi posameznega tipa kulturne krajine, ki jo na Slovenskem lahko razdelimo v 80 različic!

Kljub osrednjem konzervatorskem načelu, ki zahteva varovanje objektov na mestu nastanka v nespremenjeni obliki in funkciji, prihaja do neprimernih posegov in rušenj prav zaradi specifične obravnavanega stavbnega fonda (številčnost, problematika zasebnega lastništva, živa funkcija). Ljudsko stavbarstvo je bolj kot ostale "spomeniške" zvrsti pod stalnim pritiskom družbeno-ekonomskega razvoja in z njim povezanimi spremembami v bivalni kulturi in celotnem načinu življenja. Večina objektov ljudskega stavbarstva je bila predelana ali uničena kmalu po 2. svetovni vojni. Lahko rečemo, da se je večina etnološke dediščine ohranila bolj ali manj naključno skozi čas, največkrat iz objektivnih razlogov, t.j. zaradi siromaštva lastnikov v posameznih kriznih obdobjih.

Najpomembnejši vzroki za pretirano propadanje ljudskega stavbarstva, posebno v zadnjih letih, so predvsem neosveščenost imetnikov objektov, dvig standarda, kot tudi nizka stopnja zgodovinske zavesti in zgodovinskega načina mišljenja celotne družbe, pomanjkanje ustreznih stavbnih gradiv, izvajalcev in adaptacijskih načrtov. Med pomembnejšimi vzroki za propad ljudskega stavbarstva so bili tudi nenačrtni način gradnje in neustrezno planiranje, toga in kratkovidna miselnost, ki je spodbujala in usmerjala rast mest v škodo vasi, zanemarjala problem varovanja kmetijskih zemljišč in ustvarjanja humanega prostora tudi zunaj mest. Omeniti moramo tudi neustrezno davčno in kreditno politiko, ki daje posojila prvenstveno za novogradnje. S postopnim dviganjem življenjskega standarda narašča tudi pritisk na obstoječi stavbni fond. Večina adaptacijskih in rušitvenih posegov se odvija mimo sodelovanja varstvene službe. Posamezniki žal ne poznajo usmeritve sodobne konservatorske stroke v težnji po aktivnem varovanju, po varovanju, ki bo resnično s pomočjo čim ustrežnejše funkcije tako za objekt, kakor za imetnika samega. Po drugi strani pa se je vaščan brez primerne strokovne pomoči zatekel pri postavitvi novogradenj k slepemu posnemanju povsem neprimernih vzorov, da bi prilagodil svoje okolje zahtevam sodobnega bivanja in okusa. Neustrezno šolani in za regionalno tipiko ljudskega stavbarstva nedovzetni "projektanti", so ob pomanjkanju ustreznih tipskih projektov za določene regije in primernih, dražjih stavbnih gradiv, vsilili kmetu že davno preživeto kockasto obliko predmestne hiše kot vzorec, ki bi mu omogočil živeti na isti ravni, kakor živijo meščani. Če bi želeli danes postaviti dosledno tipologijo, bi morali kot vodilni tip upoštevati bodisi individualno hišo kvadratnega tlorisa, vrstno hišo ali pa do nespoznavnosti spremenjeno starejšo hišo.

Dejali bi lahko, da je tudi obstoječa zakonodaja kljub popolni demokratičnosti, ob sedanjih kronično nizki ravni kulturne zavesti in zgodovinskega načina razmišljanja, brezmočna in neučinkovita, saj objekt etnološke dediščine za kulturni spomenik razglasi po predlogu organizacije za varstvo občinska skupščina, ki mora obenem zagotoviti imetniku denarna sredstva, "če se mu zaradi omejitev in prepovedi

bistveno poslabšajo obstoječi pogoji za življenje in delo in tega ni mogoče nadomestiti z dovoljeno dejavnostjo v okviru določenega režima varstva, oziroma razvojnih usmeritev glede spomenika ali znamenitosti".(11) Zaradi te specifik je vprašljivo že razglašanje samo in s tem pravno in dejansko varovanje etnoloških spomenikov. Ker pa ob vsem povedanem tudi vemo, kako malo objektov smo lahko odkupili in jih uredili "in situ", po konservatorskih in muzeoloških načelih, nas stvarnost usmerja predvsem v možnost dodatnega ohranjanja nepremičnih etnoloških spomenikov v muzejih na prostem.

Vendar pa je treba naglasiti, da v zadnjem času vendarle z zadovoljstvom ugotavljamo, da smo v marsičem zblížali muzeološka in varstvena stališča glede potrditve smotrnosti in potrebe dodatnega varstva v muzejih na prostem. Pri tem jih seveda ni moč načrtovati in graditi na podlagi nenačrtnih, naključnih, predvsem spomeniško odpisanih objektov, kot se je dogajalo do nedavna, ampak le na osnovi strokovnega, muzejsko zasnovanega programa, ki bi sovpadal, oziroma se dopolnjeval s konservatorskim.

Sredi 80. let je Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Kranj dal pobudo za postavitve centralnega muzeja na prostem pri gradu Krumperk v občini Domžale. Izdelano je bilo že več spremljajočih gradiv, pred dvema leti pa je Zavod iz Kranja v sodelovanju z vsemi etnologi konservatorji, z Zavodom RS za varstvo naravne in kulturne dediščine ter Slovenskim etnografskim muzejem pripravil elaborat, v katerem je jedro seznam objektov ljudskega stavbarstva, ki naj bi jih prenesli v muzej na prostem. Še posebno po posvetovanju na 14. dnevih Združenja evropskih muzejev na prostem v Rožnovu na Češkem, smo se udeleženci posveta zavzeli za postavitve regionalnih muzejev na prostem; ne pa centralnega, na nacionalnem nivoju. Zavedamo se, da bi pri nas regionalni muzeji na prostem (z izpostavljeno pedagoško funkcijo) predstavili v čim večji možni meri življenje v preteklosti od gmotne, družbene, pa do duhovne kulture in v mnogočem doprinesli k zorenju sodobne socialne zavesti.

Pri snovanju mreže regionalnih muzejev na prostem se moramo v prvi vrsti zavedati, da iz prezentacijskega zornega kota, pa tudi strogo strokovnega, predstavlja muzej na prostem še najbolj dorečeno (v celotni muzejski postavitvi objektov in notranje opreme) kar se da stvarni celotni prikaz načina življenja in dela nosilcev izbrane kulturne podobe - predvsem v času nastanka in razvoja objektov. Prvotne kulturne podobe, pa tudi njenega spreminjanja, ne moremo zaobjeti v spomeniških objektih, ki so še v funkciji, njihove imetnike pa ne moremo prisiliti, da žive in delajo v stavbah, ki ne ustrezajo zahtevam sodobnega bivalnega, sanitarnega in tehnološko-potresnega standarda.

Ta projekt, ki ga lahko imenujemo "Nacionalni program varovanja objektov ljudskega stavbarstva v muzejih na prostem" je, kot rečeno, plod zblížanja muzeoloških in varstvenih stališč. Dopolnjuje se še z drugim gradivom, razumljivejše imenovanim "Nacionalni program varovanja ljudskega stavbarstva in situ".

Po izbranih kriterijih (avtorsko - razvojno, tipološko, zgodovinsko - pričevalno,

kulturno - civilizacijsko in prostorsko merilo) predstavljata gradivi optimalno mrežo izbranih objektov ali območij. Kratko rečeno: predstavljata ključne objekte izbranega tipa, predstavnikov določene poklicne in socialne skupine, pogojene z določenim načinom gospodarjenja v izbranem prostorskem, časovnem in družbenem prerezu.

Kljub vsej dosednji, trenutni brezizhodnosti stanja ljudskega stavbarstva na Slovenskem, se izboljšujejo zgledi za njegov obstoj. S snovanjem novega matičnega varstvenega in prostorskega zakona si obetamo razrešitev predstavljenih ključnih varstvenih problemov.

Po drugi strani pa s snovanjem mreže regionalnih muzejev na prostem skušamo dopolniti mrežo objektov varovanih "in situ" s to dodatno (ne poglavitno!) obliko varstva.

Podkomisija za zgodovinska središča DS Alpe-Jadran, ki letos slavi 10-letnico, si je že od samega začetka "zadala nalogo, da spozna in dokumentira zgodovinska središča republik in dežel skupnosti Alpe-Jadran z namenom, da pripravi pospeševalne programe s ciljem poznavanja, valorizacije, animacije in revitalizacije starih mest, ki so spoznana kot skupna dediščina kulture in civilizacije.

Ta dejavnost se je razvila z namenom, da s skupnimi pobudami omogočimo oživitve večje zavesti pri zgodovini poselitve, pa tudi vzpodbudimo zanimanja širših področij javnega mnenja, vključno z upravo, šolami in organiziranimi družbenimi silami."(11)

Podkomisija je razmejila svojo dejavnost glede na dejavnost drugih komisij, ki so ustanovljene v okviru SD Alpe-Jadran, predvsem Komisij za kulturo in prostor. Obenem je že od prvih srečanj naprej določila preučevanje celovitih ciljev, ki bi jih zasledovala na operativni ravni in kratkoročno. Ti cilji so usmerjeni na:

- večje poznavanje posameznih izkušenj vsakokratnih razmer, tako nacionalnih kot regionalnih;
- izdelavo skupnih metodologij popisa in ugotavljanja zgodovinskih središč;
- pripravo kulturnih pobud v širšem smislu, s katerimi bi začeli na celotnem ozemlju skupnosti;

Metoda dela pri prvem skupnem poročilu je bila iskanje skupnih instrumentov za spoznavanje specifičnosti kulturnih in ozemeljskih stvarnosti. Zaradi primerljivosti gradiva je bil izdelan vprašalnik, ki je obravnaval sledeče problematske sklope:

1. zakonodaja, ki se nanaša na zgodovinska središča;
2. identiteta, obstoj in teritorialna razdelitev zgodovinskih središč;
3. pobude, povezane s pospeševanjem kulture zgodovinskih središč;
4. posegi za varstvo in prenovo zgodovinskih središč;

Prvemu skupnemu poročilu o zgodovinskih središčih je sledilo kot nadaljevanje vsebinsko analogno izdelano Drugo skupno poročilo o zgodovinskih središčih z

naslovom "Majhna zgodovinska središča na podeželju", ki je v tisku.

V želji po nadgradnji obravnavane teme "Ljudska arhitektura v prostoru Alpe-Jadran" smo predlagali obravnavo problematike stanja in varovanja ljudskega stavbarstva v smislu nadaljevanja že omenjenih dveh projektov Podkomisije za zgodovinska središča DS Alpe-Jadran.

Po enotnem sistemu naj bi bile obdelane sledeče problemske ravni, ki so tudi zelo povezane med seboj:

- zakonodajno - upravna raven
- strokovna
- izvajalska
- lastniška
- pedagoško - didaktična

V obliki obeh predhodnih skupnih poročil bi morali razdelati vzroke za predstavljeno stanje ljudskega stavbarstva in pripraviti predloge za izboljšanje njegovega stanja ter varovanja na vseh predloženih ravneh. Zaključke tega projekta pa bi morali poslati vladam dežel DS Alpe-Jadran v obliki načel, ki bi lahko usmerjala njihovo dejavnost z določitvijo ciljev, strategije in konkretnih pobud na področju varovanja ljudskega stavbarstva.

Opombe:

* Ta prispevek s predlogi za nadaljnje skupno delo je bil predstavljen na mednarodni konferenci Alpe-Jadran o ljudskem stavbarstvu v Gozdu Martuljku meseca maja 1991. Mednarodna konferenca je bila v izvedeni v sklopu dejavnosti Podkomisije za zgodovinska središča DS Alpe-Jadran. Podkomisijo sestavljajo predstavniki vladnih ustanov dežel članic Alpe-Jadran; tako zastopa R Slovenijo Zavod R Slovenije za varstva naravne in kulturne dediščine. Nameni in cilji Podkomisije (prvenstveno varstveni) so v nadaljevanju prispevka tudi na kratko obrazloženi.

1. Orel Boris, problematika varstva etnografskih spomenikov v Sloveniji, Slovenski etnograf VI - VII, Ljubljana 1954, 11
2. Komelj Ivan, Varstvo etnoloških spomenikov v luči razvoja spomeniško - varstvene zakonodaje in ideologije varstva, Varstvo spomenikov 26, Ljubljana 1983, 41
3. prav tam, 44
4. Zakon o naravni in kulturni dediščini (Ur.l. SRS 1/81)
5. Gradbeni program za čas od 1947 - 51: Gradnja Etnografskega muzeja v Ljubljani, dopis št. 175/46, 3.10.1964, Arhiv SEM v Ljubljani
6. Spomeniška zakonodaja, Varstvo spomenikov 1, Ljubljana 1948, 3-6
7. Orel Boris, Nova muzejska zgradba s skansnom, tipkopis RA 91, Arhiv SEM v Ljubljani
8. isti, Problematika..., 11 - 34
9. isti, Muzej na prostem in varstvo etnografskih spomenikov, Naši razgledi 28.9.1957, 423 - 424
10. Lazarević Sanja - Aleksandra, Uvodne napomene o etnoparku, Etnološka istraživanja, Zagreb 1981, 131 - 132
11. Zakon o naravni in kulturni dediščini (Ur.l. SRS 1/81), čl.20
12. Delovna skupnost Alpe-Jadran, Podkomisija za zgodovinska središča, Prvo skupno poročilo o zgodovinskih središčih, Ljubljana 1985, 21

Literatura:

Republiški komite za kulturo, Naravna in kulturna dediščina ter njeno varovanje - analiza, Ljubljana 1986

Sedej Ivan, Resnica in mit v teoriji spomeniškega varstva, Varstvo spomenikov 15, Ljubljana 1970

Sedej Ivan, Varstvo spomenikov v luči varovanja stavbne dediščine, Varstvo spomenikov 20, Ljubljana 1976

več avtorjev, Vestnik št.4 (poglavja iz metodologije varovanja), Zavod SRS VNKD, Ljubljana 1977

Koželj Zvezdana, Muzej na prostem kot skupni spomeniškovarstveni in muzejski problem, Varstvo spomenikov 28, Ljubljana 1986

Koželj Zvezdana, Prispevki k predmetu in vrednotenju etnološkega konservatorstva, Varstvo spomenikov 19, Ljubljana 1987

Sedej Ivan, Nekaj načelnih vprašanj varstva etnoloških spomenikov, Varstvo spomenikov 11, Ljubljana 1967

Ljubljana, maj 1991